

Я.В. Лупій,
професор, Народний артист України,
декан факультету мистецтва і дизайну,
Міжнародний гуманітарний університет,
м. Одеса, Україна

ОДЕСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА «ЗОЛОТОГО ПЕРІОДУ» УКРАЇНСЬКОГО КІНО

***Анотація.** Фільмографія Шевченкіани в Україні розпочиналась на Одеській кіностудії ще за часів «великого німого». Фільм режисера Петра Чардиніна «Тарас Шевченко» мав колосальний вплив на глядача. Перший образ Кобзаря в цьому фільмі створив одеський школяр В. Людвинський.*

***Ключові слова:** Шевченко, кіномистецтво, Одеська кіностудія, Чардинін, Бучма, Людвинський, українізація.*

Оскільки Одеська кіностудія на початку революційних подій ХХ століття була чи не єдиною фільмовиробничою столицею України, то на її досвіді, на її фільмах яскраво прослідковуються суспільно-політичні, часом нічим не вмотивовані революційні перетворення в царині культури, які поспіхом втілювали в життя новоявлені державотворці.

Одеська кіностудія процвітає за рахунок продукування безлічі замовних агітаційних ігрових сюжетів для одурманення населення і військових. Штат студії наповнили режисерами всіх мастей, у тім числі й чекістами, з північних столиць.

Реалізується новий жанр докудрами. Він оперативно за кілька знімальних днів з'являвся на екранах і сприймався глядачем як достовірний історичний матеріал. Як правило, його демонстрація супроводжувалась титрами або й озвучувалась в залах артистами віршованою формою чи музичними імпровізаціями. Політика більшовиків в Україні, такій непокірній і бунтівній країні, де орудували сотні банд чи цілі армії Григор'єва, Махно, Тютюнник, Червоний, Добровольський, Заболотний, Котовський, політична культура вимагала нових підходів, переконливих національних мотивів, возвеличування образів народних героїв, але в трактовках так званої «великої і червоної» революційної епохи.

У середовищі письменників схвалюються диспути про свободу творчості, вибору політичної платформи, ведеться рішуча боротьба зі старими стандартами життя, розпочинається «українізація».

А що ж може стати найкращим образом для українця будь-якої політичної орієнтації? Звичайно, Тарас Шевченко!.. Образ Кобзаря. Він є в кожній українській хаті поряд з іконами Спасителя – вишитий хрестиком Шевченко, томик «Кобзаря». І це не перебільшення. Потяг до свободи в кожному українцеві. Ленін підписує документ про встановлення в Москві десяти пам'ятників народним героям – серед них значиться й Т. Шевченко. Але потрібен такий Шевченко, яким його бачать більшовики.

«Оголошується конкурс на кращий сценарій. Журі очолює відомий В. Затонський. У його складі – актор П. Ільїн, В. Старевич, Л. Замковий... Поспіхом навіть почали зйомки фільму «Червоний Кобзар» за участі режисера агітатора М. Бонч-Томашевського. Але дуже швидко ця ідея з «червоним Тарасом» переросла у фарс, і її зупинили. У великих містах України в письменницьких об'єднаннях, таких як «Плуг», «Гарт», створюються групи сценаристів, до яких пристають такі відомі письменники, як Ю. Яновський, В. Радиш, М. Йогансен, М. Бажан, О. Досвітній, Ю. Тютюнник та ін. Згодом всі вони будуть репресовані» [1, с. 34].

На Одеській кіностудії розпочинається десятилітній «золотий період» становлення і повноцінного продукування художніх фільмів. Всеукраїнське фотокіноуправління (далі ВУФКУ) призначає сюди директором комуніста-тридцятитисячника Павла Нечесу, бувшого матроса-балтійця «з револьвером на поясі». За переказами сучасників, він був готовий заради вірогідності зйомок по-справжньому повісити на шибениці любу контру. Жарт-жартом, але саме в цей період він запрошує до Одеси на посаду головного редактора студії Юрія Яновського, згодом відомого футуриста М. Семенка, молодого О. Довженка, І. Бабеля, М. Йогансена, Л. Курбаса, І. Кавалерідзе, В. Сосюру, М. Бажана, В. Маяковського та багатьох інших талановитих творців, нині класиків літератури та кіно.

І справді диво, бо Україна в цей період випускала на екрани СРСР майже 40 відсотків фільмів. Такого потужного розвитку кінопромисловості ми не знали за століття. Усі процеси, включаючи друкування копій,

виробництво плівки, виготовлення афіш та реклами, видання кіножурналів, рекламних поштових листівок і т.і. – все це вироблялось в Одесі. Український фільм напряму, без будь яких обмежень із Москви, перетинав кордони найбільших країн світу, кінопреса Європи і Америки вихваляла мало не кожен твір. Павло Нечес відчув присмак перших валютних доходів, які возвеличували його в очах столичних кінематографістів.

Одеська студія знову намагається підняти глибинну тему Кобзаря, яка могла б прославити і принести неабиякі доходи, перш за все за кордоном. Постановку доручено популярному і досить відомому П. Чардиніну. Лише в Одесі він завершив шістнадцять фільмів. Для початку робиться спроба зняти життя малого Тараса. У головній ролі знімається талановитий одеський школяр Василько Людвинський. Він і став для історії кіно першим виконавцем ролі Шевченка на екрані. На жаль, прокатна доля цього наспіх зробленого фільму, невдала. Натомість творча група займається збором етнографічного матеріалу, написанням нового сценарію, підготовкою реквізиту, костюму, місць натурних зйомок. Сама доля зводить двох великих майстрів Петра Чардиніна і Василя Кричевського, ректора української Академії мистецтв, художника-новатора і архітектора. Позналились вони в Києві в час підготовчої роботи до майбутньої постановки. «Майстрові чисельних салонних кінопостановок П. Чардиніну показували архітектурні проекти майбутнього національного музею Т.Г. Шевченка [2, с. 38]. Саме ця активна і безкомпромисна риса характеру великого художника припала до душі режисеру.

Василь Кричевський переїжджає до Одеси і розпочинає невтомну працю над епопеєю. У романі «Майстер корабля» Ю. Яновського В. Кричевський зображений Професором.

«В історії Великого Кіно – в нього почесне місце відданого і невтомного працівника, непомітного, скромного і роботячого. Розповідали, що він показував столяру, як тримати сокиру, а художнику пензель. Як зробити кращу форму для пап'є-маше і якнайшвидше витягти звідтіля масу застиглої картону. Як обробляти вогнем дерево, щоби воно виглядало старим і красивим, як із мішків швидко зробити гобелени. Його майстерно створені стільці для історичних фільмів давали заробіток майстрам кінофабрики, коли вони виходили за ворота» [3, с. 352].

Сценаристи картини Д. Бузько та М. Панченко піддавались нищівній критиці на різних стадіях партійного затвердження. Зауважили про фрагментарність сюжету, відсутність наскрізної дії, яка б утримувала напругу, не руйнувала форму. Допрацьовували сценарій й інші автори, і серед них – сам П. Чардинін. На жаль, він часто грішив стандартними театральними прийомами. Час вимагав сміливих контрастних форм, сучасного ритму. Саме в цей час в творчу групу відряджають молодого поета-авангардиста Михайла Семенка в якості редактора і консультанта. Достеменно невідомо, як зреагував П. Чардинін на факт долучення у фільм самого Семенка – чи то бажання осучаснити традиційний кіносценарій за велінням самого режисера, чи приставити «всюдисущі очі» до творців відповідальної теми. З початком «українізації» її ідеолог М. Скрипник комісар Народного комісаріату освіти чинив в Україні опір більшовикам, які розпочали переслідування митців передових напрямків у мистецтві.

Отже, фільм «Тарас Шевченко» і молодий революційний авангардист М. Семенко, ревнитель десятої музи, богемний поет, любимчик тусовок Харкова, Одеси і Києва, а разом із тим ярий руйнівник Шевченкової слави М. Семенко, як і знаний Олесь Бузина, який теж виринає на світ на зламі нового століття вшанування Т. Шевченка, посягнув на найсокровенніше в серцях українців – на Кобзаря. В одній із своїх книг він друкує передмову-маніфест «Сам». У ті роки, як і сьогодні, модно було виголошувати гучні заяви. Згадаймо маніфести кінорежисерів того ж Д. Вертова чи В. Пудовкіна і С. Ейзенштейна.

Отже, М. Семенко не виняток, він пише: «Я хочу тобі сказати, що де є культ, там немає мистецтва... А ти вхопивсь за свого «Кобзаря», від якого тхне дьогтем і салом, і думаєш, що захистить його твоя пошана. Пошана твоя його вбила. І немає йому воскресіння... Час титана перевертає в нікчемного ліліпута, і місце Шевченкові в записках наукових товариств... Але не можу й я уникнути свого святкування. Я палю свій «Кобзар» [4, с. 5].

О, такої!..

Книжка М. Семенка видавалась у столітній ювілей Шевченка і наче була йому приурочена. Тираж миттєво розкупили, але згодом книгарні відмовились продавати його наступні збірки, а видавався він по кілька разів на рік. Що ж пише про нього головний редактор Одеської кіностудії Ю. Яновський: «Михайль – мій колишній метр Футурист, що йому завше не хватало якоїсь дрібнички, щоб бути велетнем... Він приходив щодня на фабрику (Одеську кіностудію – авт.), викурював незмінну люльку, ішов подивитись на море і зникав...» [5, с. 256].

Фільм «Тарас Шевченко» об'єднав багатьох. В одних дослідженнях наводяться факти роботи М. Семенка в Одесі ще й над екранізацією П. Куліша «Чорна рада» і О. де Бальзака «Небож Рамо», але

джерела кіностудії його не підтверджують. Здається, що його бажання працювати над картиною про Шевченка більш продиктоване гризотою сумління за допущені раніше помилки, аніж дієвої допомоги творчому колективу в пошуках нової виразної форми. В останньому варіанті монтажу фільм склався доволі традиційним, як на ті часи, і в ньому не відчуваються якісь редакторські впливи.

Цей майже макабричний факт дискусій і суперечок навколо постатей Шевченка і Семенка зіграв трагічну роль в особистому житті останнього. Блискавично множились провокативні публікації в пресі, вони врешті-решт спричинилися до згортання «українізації». було розстріляно понад тисячу інтелігенції України найвищого ешелону.

Невідомо, яку саме роль в картині П. Чардиніна відігравав її редактор, але не варто відкидати факт прискіпливого стеження органів за видатними особистостями навіть з боку найближчих родичів, Таке помічено за Н. Ужвій, Ю. Солнцевою, дружиною О. Довженка, дружиною Я. Галана, іншими. У секретних донесеннях ГПУ про М. Семенка читаємо: «Нічого не робить, сидить на фабриці (Одеська кіностудія – авт.) все літо, одержуючи 250 крб. у місяць плюс добові, як консультант бездарного фільму «Тарас Шевченко» [6, с. 256].

Та чи було воно так насправді?

Тріумфально вийшов на екрани фільм «Тарас Шевченко», через кілька років у Харкові відкрили пам'ятник Т.Г. Шевченку. У підніжку поета – герої його творів. В образі Катерини позувала скульпторів Наталя Ужвій із синочком М. Семенка – Михасем на руках. Сам Семенко в цей час уже був заарештований. «Я не умру від смерті, я умру від життя» [7, с. 106] – писав він. Не треба було показувати «висхлі, підмашені олією мощі», а «поета з черевом і мозгом». Тільки таким, на думку М. Семенка, може бути «воскресіння» поета, воскресіння живої людини, а не порожньої форми. Фільм П. Чардиніна оживив великого поета!.. Так і сталося, як говорив М. Семенко. Перед глядачем постав великий поет у всій своїй величі, повноті і силі.

З позиції сьогодення фільм може видатися дещо театральним. Але не слід забувати, що створювали його в пору «великого німого» без звуку, без стабільного стояння кадру, на неякісній чорно-білій плівці. Як на той час колосальними були його естетика, художні засоби і глядацький інтерес як у країні, так і за кордоном. Прем'єри 1926 року проходили в переповнених залах. За кордоном створився імідж «великої соціалістичної країни», яка творила чудеса в індустрії і на ниві мистецтва.

Фільм П. Чардиніна є першим бойопиком – історичним, біографічним і художнім твором про життя Т. Шевченка в українському кіно. Він хронологічно перебивається титровими заставками, відтворює події від народження поета до його смерті. Сьогодні глядач має можливість його переглянути в цифровому відреставрованому вигляді з новим саундтреком – музичним супроводом від «Даха-Браха» в дещо скороченому варіанті. Реставрацію провів державний кіноцентр ім. Довженка.

Перед глядачем постають епізоди з попереднього фільму П. Чардиніна «Життя Тараса Шевченка» – навчання малого Тараса в дядька, поневіряння в багатія Ейнгельгардта, дитинство та юність, академія, викуп із рабства, заслання...

П. Чардинін часто використовує прийоми спогадів, алегоричних порівнянь, притаманних тодішнім стрічкам: багатий-бідний, добрий-жорстокий, пан-кріпак і т.п. Тому виникає відчуття переважання фільму другорядними мотивами. У фільмі органічно з'являються епізоди з літературних творів Шевченка, спроба екранізувати їх уявою самого героя. Бачимо тут сцени з поем «Катерина», «Кавказ», «Сон» та ін.

Особливої уваги заслуговує художньо-постановочне вирішення картини оператором Б. Завелевим та художником В. Кричевським. Чіткі класичні композиції, живописні кадри природи зняті в Ленінграді, на Аралі, в Москві, в Києві, на Кавказі. Весь фільм дивиться як одне велике живописне полотно з минулої епохи. Фільм не переобтяжений побутом чи недоречними красотами. Чорно-білі кадри із цього фільму частенько використовують наші кіно і тележурналісти у своїх історичних розвідках для підкріплення зорового ряду подій старовини. Фільм не зловживає вишиваночно-шароварними елементами, як це практикують деякі сучасні кінематографісти в псевдо-історичних фільмах, все скромно і в міру, як водилося у буденному житті народу.

В. Кричевський пише в спогадах: «Почалися зйомки. Між цими селянами особливо виділився цікавий дід восьмидесятилітній, чепкий і жвавий Мусій Джура, взятий режисером на роль Тарасового діда. Він ще пам'ятав, як недолітком за панщини сам ходив за матір робити. Він не грав, а жив і почував по сценарію. Потім ми його возили до Одеси закінчувати роль у хаті. Цей дід, що ніколи не виїздив з Верховні, живо пристосувався до культурного життя. Їздив по залізниці, на авто, на трамваю, грав у павільйонах під юпітерами і ніде не виявляв ні розгубленості, ні здивовання» [8, с. 6].

Та найбільшою заслугою фільму «Тарас Шевченко» є акторська робота Амвросія Бучми в образі Кобзаря. «Наш Бронек» – так називали старі одесити свого кумира. Знімальні групи наперобі запрошували молодого актора у свої групи. Тут в Одесі А. Бучма за порівняно невеликий період творчого життя зіграв свої головні найзначніші ролі в кіно. Дивує той факт, як міг такий вайлуватий, на перший погляд, далеко не фотогенічний актор, із довгуватим гоголівським носом, надто грубими рисами обличчя підійти на роль провідника народу? Інша річ – актор театру. Він завжди знаходиться на достатній відстані від глядача, так би мовити, знаходиться на загальному плані. Кіно ж вимагає більш детального і максимально виразного підбору кандидатур на ролі. Не забуваймо і про те, що на той час модною в мистецтві була героїзація простолюдина, вихідця з так званих низів. «Робоче-крестьянский тип». І А. Бучма, як ніхто інший, своїм зовнішнім виглядом підходив до такого визначення. Глядач у Шевченкові мав пізнавати себе, тільки такий Шевченко звичайному українцеві припадав до душі. Та це явище другорядне. А. Бучма полонив нас великим талантом. Його Шевченко – геніальний. Неозброєним оком бачимо, як Бучма намагається перебороти кінематографічні стереотипи постановки. Вони мимохіть виповзають на другому плані. А. Бучма додає характеру героя унікальних національних рис, темпераменту, трохи сентименту, особисто придумує цілу галерею психологічних деталей мало не до кожного епізоду. Ці деталі доволі помітні на загальному фоні. Згадаймо епізод перед відчиненими дверима при вході Шевченка в каземат у супроводі царської охоранки, де він, православний українець, знімає шапку і ретельно витирає ноги. Або ж деталь з епізоду підписування «відпускної» перед зустріччю з Брюловим і Жуковським Шевченко не знає, куди подіти свої руки. Згодом цю деталь «зайвих» натруджених рук актор знову використовує у виставі «Украдене щастя» театру ім. І. Франка. Слава актора А. Бучми випереджала час.

Фільм триумфально демонструвався мало не у всіх країнах Європи. У Харбіні, в Канаді, в Нью-Йорку ...

Критика назвала його справжнім шедевром. «Як тільки на екрані з'являвся напис «Тарас Шевченко», в залі вибухали оплески», – писали критики.

Фільм «Тарас Шевченко» прославив Одеську кіностудію фактом першої постановки фільму про нашого славного Мойсея, наш земляк-школяр Василько Людвинський став першим в історії кіно виконавцем ролі Тараса Шевченка, а славному директору Павлу Нечесі фільм приніс неабиякі валютні дивіденди для продовження фінансування нових творів одеського «золотого періоду» відродження кінематографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського радянського кіно / т. 1, 1917–1930 рр. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 34.
2. Лупій Я.В. Одеська кіностудія. Розстріляне відродження / Я.В. Лупій. – Одеса : Друк, 2009. – С. 38.
3. Яновський Ю. Майстер корабля / Ю. Яновський. – Донецьк : ВКФ «БАО», 2007. – С. 352.
4. Семенко М. Дерзання / М. Семенко / Маніфест-передмова «Сам». – К., 1914. – С. 5.
5. Яновський Ю. Майстер корабля Ю. Яновський. – Донецьк : ВКФ «БАО», 2007. – С. 256.
6. Архів розстріляного відродження і матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 256.
7. Архів розстріляного відродження і матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930х. років – К., Смолоскип, 2010. – С. 106.
8. Кричевський В. Про роботу над фільмом «Тарас Шевченко» / В. Кричевський // Кіно. – № 5, 1926. – С. 6.

Я.В. Лупій. Одесская Шевченкиана «золотого периода» украинского кино. – Стаття.

Аннотация. Фильмография Шевченкианы в Украине начинается с Одесской киностудии еще со времен «великого немого». Фильм режиссера Петра Чардынина «Тарас Шевченко» производил на зрителя колоссальное впечатление. Образ Кобзаря в этом фильме создал одесский школьник В. Людвинский.

Ключевые слова: Шевченко, киноискусство, Одесская киностудия, Чардынин, Бучма, Людвинский, украинизация.

Ya. Lupii. Odessa Shevchenkiana of the “Golden Age” of the Ukrainian Cinema Industry. – Article.

Summary. In Ukraine Filmography Shevchenkiana started at Odessa Film Studio in the “era of silent films”. The film “Taras Shevchenko” directed by Peter Chardynin had a huge impact on the viewer. The first image of the poet in the film was created by O. Liudvynskiy, a secondary school student from Odessa.

Key words: Shevchenko, cinematographic art, Odessa Film Studio, Chardynin, Buchma, Liudvynskiy, ukrainization.